

ตำราอ้างอิงยาสมุนไพรไทย

คณะกรรมการจัดทำตำราอ้างอิงยาสมุนไพรไทย*

ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

บทความนี้เสนอยาสมุนไพรแต่ละชนิด ที่คณะกรรมการฯ จัดทำขึ้นก่อนรวบรวมจัดพิมพ์เป็นรูปเล่ม “ตำราอ้างอิงสมุนไพร” เพื่อเป็นเวทีประชาพิจารณ์.

โกฐเขมา (Kotkhamao; Rhizoma Atractylodes)

โกฐเขมา (Kotkhamao; Rhizoma Atractylodes) เป็นเหง้าแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Atractylodes lancea* (Thunb.) DC. วงศ์ Compositae (Asteraceae)^{๑-๔}.

ชื่อพ้อง *Atractylis lancea* Thunb., *Acarna chinensis* Bunge, *Atractylis chinensis* (Bunge) DC., *A. chinensis* var. *liaotungensis* Kitag., *A. chinensis* var. *loesseneri* Kitag., *A. chinensis* var. *quiqueloba* Balanov & Sk., *A. chinensis* var. *simplicifolia* (Loesen) Chu, *A. ovata* Thunb., *A. ovata* var. *simplicifolia* Loesen, *A. separata*

*ประธานอนุกรรมการ นพ. วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธานอนุกรรมการ รศ.ดร. ชัยนันทิ์พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร. พเยาว์เหมือนวงษ์ญาติ, รศ. กัลยา ภราดา, รศ.ดร. วันดี กฤษณพันธ์, รศ.ดร. รพีพล ภโวาท, นายวินิต อัครกิจวิโร, นพ. ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ดร. ก่องกานดา ชยามฤต, นางจารีย์ บันลือ, น.ส.นันทนา สิริชัย, นางนัยนา วราอศฺวปติ, นางเย็นจิตร เตชะดำรงสิน, นางอภิญญา เวชพงศา, นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช, ผศ. ร.ต.อ.หญิง สุชาดา สุขหรั่ง, นายยอดวิทย์ กาญจนการุณ, นางพรทิพย์ เดิมวิเศษ, อนุกรรมการและเลขานุการ ดร. อัญชลี จูฑะพุทธิ, อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ น.ส. สารีนิ เลนะพันธ์, นางบุษราภรณ์ จันทา, น.ส.จิราภรณ์ บุญมาก, ว่าที่ ร.ต. ทวีช ศิริสุลิกะ

Bailey; *Atractylodes chinensis* (Bunge) Koidz., *A. chinensis* var. *simplicifolia* (Loesen) Kitag., *A. erossodentata* Koidz., *A. lancea* (Thunb.) DC. var. *simplicifolia* (Loesen) Kitam., *A. lyrata* Sieb. & Zucc., *A. ovata* (Thunb.) DC., *Giraldia stapfii* Baroni^{๒-๔}.

ชื่ออื่น โกฐหอม, ชั่งตุ๊ก, ชางจู้, *atractylodes black rhizome*, *atractylodes*^{๒-๔}.

ลักษณะพืช ไม้ล้มลุกอายุหลายปี สูง (๑๕-) ๓๐-๑๐๐ เซนติเมตร. เหง้า ทอดนอนหรือตั้งขึ้น มีรากพิเศษขนาดเท่า ๆ กันจำนวนมาก ลำต้น ขึ้นเดี่ยวหรือเป็นกระจุก ไม่แตกกิ่งหรือแตกกิ่งเฉพาะตอนบน มีขนคล้ายใยเมงมุมเล็กน้อยหรือเกลี้ยง. ใบ เป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน แผ่นใบบางคล้ายกระดาษ มีหลายรูปแบบ ขอบมีขนครุยหรือหยักซี่ฟัน. ใบใกล้โคนต้นรูปไข่ กว้าง ๕-๘ เซนติเมตร ยาว ๘-๑๒ เซนติเมตร ขอบเรียบหรือหยักแบบขนนก ๓-๕(-๙) แฉก แฉกข้างรูปรี หรือรูปไข่กลับแกมรี แฉกปลายรูปกลม รูปไข่กลับ รูปไข่ หรือรูปรี ก้านใบสั้นหรืออาจยาวได้ถึง ๓.๕ เซนติเมตร. ใบบริเวณกลางต้นรูปไข่กลับ รูปไข่กลับแกมรูปรี รูปรีแคบ หรือรูปใบหอกกลับ โคนรูปกลมแกมสอบเรียว ขอบเรียบหรือหยักเป็นรูปสามเหลี่ยมปลายแหลม

โกฐเขมา (Kotkhamao; *Rhizoma atractylodes*)

ก. ใบ และช่อดอก ข. ดอกบาน และ ค. เหน้ง

ต้นโกฐเขมา

ใบและดอกต้นโกฐเขมา

๑-๒ แฉกใกล้โคนใบ. ใบบริเวณปลายต้นอาจมีขอบหยักแหลม ๑-๒ แฉก ก้านใบยาว ๐.๕-๒.๕ เซนติเมตร ช่อดอก แบบช่อกระจุกแน่น มี ๑ ถึงหลายช่อ ออกที่ปลายกิ่ง วงใบประดับซ้อนกันแน่น รูปประฆัง เส้นผ่านศูนย์กลาง ๑-๑.๕ เซนติเมตร. ใบประดับมี ๕-๗ วง ขอบมีขนคล้ายใยแมงมุมเล็กน้อย ปลายมน. ใบประดับวงนอกรูปไข่ถึงรูปไข่แกมรูปใบหอก กว้าง ๒-๓ มิลลิเมตร ยาว ๓-๖ มิลลิเมตร. ใบประดับวงกลางรูปไข่ถึงรูปไข่แกมรูปรี หรือรูปรี กว้าง ๓-๔ มิลลิเมตร ยาว ๐.๖-๑ เซนติเมตร. ใบประดับวงในรูปรีถึงรูปแถบ กว้าง ๒-๓ มิลลิเมตร ยาว ๑.๑-๑.๒ เซนติเมตร ใบประดับวงในสุดอาจมีสีแดง ด้านบนของฐานดอกร่วมแบน. ดอก สีขาว เป็นดอกสมบูรณ์เพศหรือดอกเพศเมียที่มีเกสรเพศผู้ลดรูป กลีบเลี้ยงเป็นขน สีน้ำตาลถึงสีขาวหม่น มี ๑ แถว โคนติดกันเป็นวง ยาว ๗-๘ มิลลิเมตร กลีบดอกยาวประมาณ ๙ มิลลิเมตร ปลายเป็น ๕ หยัก เกสรเพศผู้ ๕ อัน ติดที่หลอดกลีบดอก. รังไข่ใต้วงกลีบ มี ๑ ช่อง มีออวุล ๑ เม็ด ก้านเกสรเพศเมียสั้น ยอดเกสรเพศเมียรูปสามเหลี่ยม มีขนนุ่ม. ผล แบบผลแห้งเมล็ดล่อน รูปไข่กลับ ๒,๔.

ถิ่นกำเนิดและการกระจายพันธุ์ พืชชนิดนี้มีเขตการกระจายพันธุ์ในประเทศรัสเซีย สาธารณรัฐประชาชนจีน ญี่ปุ่น และเกาหลี ขึ้นตามทุ่งหญ้า ในป่า และตามซอกหิน ที่สูงจากระดับน้ำทะเล ๗๐๐-๒,๕๐๐ เมตร ออกดอกและเป็นผลตั้งแต่เดือนมิถุนายนถึงตุลาคม^{๒,๔}.

ลักษณะเครื่องยา โกงฐเขมามีลักษณะเป็นก้อน ค่อนข้างกลมหรือยาว เส้นผ่านศูนย์กลาง ๑-๒ เซนติเมตร อาจมีแฉงยาว ๓-๑๐ เซนติเมตร ผิวเป็นปุ่มปม สีน้ำตาลแกมสีเทา หรือเกือบสีดำ มีรอยย่น และรอยบิดตามขวาง มีกลิ่นหอม เนื้อแน่น. เมื่อผ่าหน้าหั่นออกใหม่ ๆ จะมีสีขาวมอมที่ด้านใน ผิวสีเหลือง เนื้อในมีแต้มสีแดงของชันน้ำมันอยู่ประปรายทั่วไป^{๒-๔}.

องค์ประกอบทางเคมี โกงฐเขมามีน้ำมันระเหยร้อยละ ๓.๕-๕.๖^{๒-๔}. น้ำมันนี้มีสารอนุพันธ์เซสควิเทอร์พีน (sesquiterpene derivatives) หลายชนิด เช่น อะแตรักทิลโลดิน (atractylodin), อะแตรักทิลอน (atractylon), บีตา-ยูเดสมอล (β -eudesmol), อีเลมอล (elemol)^{๒-๔,๖}. นอกจากนี้ยังมีไฮนีสอล (hinesol)^{๖,๗} ไฮดรอกซีอะแตรักทิลอน (hydroxyatractylon), อะเซทอกซีอะแตรักทิลอน (acetoxylatractylon)^๘.

ข้อบ่งใช้ ขับลม บำรุงธาตุ

ตำราสรรพคุณยาไทยว่า โกงฐเขมามีกลิ่นหอม รสร้อน ใช้เป็นยาบำรุงธาตุ เป็นยาบำรุง ใช้แก้โรคเข้าช้อ เป็นยาเจริญอาหาร ยาขับปัสสาวะ แก้โรคในปากในคอ ระงับอาการหอบ แก้หวัด คัดจมูก แก้ไข้ แก้ลมตะกัง แก้เหงื่อออกมาก แก้ไข้รากสาดเรื้อรัง. โกงฐเขมาจัดเป็นโกงฐชนิดหนึ่งในพืชโคกงฐทั้ง ๕ (เบญจโกงฐ) โกงฐทั้ง ๗ (สัตตโกงฐ) และโกงฐทั้ง ๙ (เนาโกงฐ)^{๑-๔}.

จากการศึกษาวิจัยก่อนเวชกรรมพบว่าสารอะแตรักทิลอนในโกงฐเขมามีฤทธิ์ป้องกันตับจากสารพิษ^๕. นอกจากนี้ พบว่า โกงฐเขมาไม่มีฤทธิ์ขับปัสสาวะ แต่เพิ่มการขับเกลือ^{๑๐}.

ข้อควรระวัง ควรใช้ด้วยความระมัดระวังในผู้ป่วยอาการท้องเสียที่มีอุจจาระเหลวเป็นน้ำ^{๑๐}.

ขนาดและวิธีใช้ กินครั้ง ๓-๙ กรัม^{๕,๑๐} หรือใช้เป็นเครื่องยาตามตำรับยา.

หมายเหตุ

๑. ชื่อ “โกงฐเขมา” หมายถึงโกงฐที่มีสีดำ เนื่องจากโกงฐชนิดนี้มีสีน้ำตาลแกมสีเทา หรือเกือบสีดำ. คำเขมา อ่าน ชะเขมา เป็นคำในภาษาเขมร แปลว่า ดำ และเนื่องจากโกงฐชนิดนี้มีกลิ่นหอมเฉพาะ บางตำราจึงเรียก “โกงฐหอม” หรือ “โกงฐหอม”^{๑-๔}. โกงฐเขมาที่มีคุณภาพดีควรมีขนาดใหญ่ ผิวสีเข้ม เนื้อแน่น แข็ง มีกลิ่นหอมมาก เมื่อผ่าออกเห็นจุดแดงเข้ม (cinnabar)^{๑๐,๑๑}.

๒. แหล่งผลิตโกงฐเขมาในเชิงการค้า ได้แก่ มณฑลเจียงซู, หูเป่ย์, เหอหนาน, อานฮุย และเจ้อเจียง ในประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน. เหง้าของต้นโกงฐเขมาจะเก็บกันในฤดูใบไม้ร่วงหรือฤดูใบไม้ผลิ นำมาล้างน้ำให้สะอาด ตัดเอารากแขนงออก แล้วตากแดดให้แห้ง^{๑๐}.

๓. ตำรายาของประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน มีเอกสารหัวข้อโกงฐเขมาระบุข้อบ่งใช้ว่าแก้ท้องเสีย อาการบวม ปวดตามข้อ บรรเทาอาการไข้หวัด และแก้โรคตาบอดตอนกลางคืน โดยอาจใช้โกงฐเขมาที่ผ่านเป็นชั้นบาง ๆ ตากแดดให้แห้ง หรือโกงฐเขมาที่ผ่านเป็นชั้นบาง ๆ แล้วคั่วกับรำข้าว โดยการใช้รำข้าว ๑๐ กิโลกรัม สำหรับเครื่องยา ๑๐๐ กิโลกรัม โดยการเอารำข้าวขึ้นตั้งไฟในกระทะร้อน ๆ จนควันขึ้น แล้วเอาแผ่นโกงฐเขมาคั่วกับรำข้าวจนผิวนอกเป็นสีเหลืองเข้ม ร่อนเอารำข้าวออกแล้วทำให้เย็น^๕.

เอกสารอ้างอิง

๑. ชยันต์ พิเชียรสุนทร, วิเชียร จีรวงศ์. ที่มาของคำ “โกงฐ” และโกงฐที่ใช้มากในยาไทย. วารสารราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๖;๒๔:๑๑๓-๙.

๒. ชัยนัต พิเชียรสุนทร, วิเชียร จีรวงส์. คู่มือเภสัชกรรมแผนไทย เล่ม ๕ คณาเภสัช. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์; ๒๕๔๗. หน้า ๙๒-๕.
๓. ชัยนัต พิเชียรสุนทร, แม้นมาส ชวลิต, วิเชียร จีรวงส์. คำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์ ฉบับเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา มหาราช ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๒. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์ และมูลนิธิภูมิปัญญา; ๒๕๔๘. หน้า ๒๒๙-๓๐.
๔. อนุกรมวิธานพืช อักษร ก ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์; ๒๕๔๖. หน้า ๔๓๘-๔๐.
๕. Pharmacopoeia of the People's Republic of China. Vol. I. English edition. Beijing: Chemical Industry Press; 2000. p. 210-1.
๖. Hochmannova J, Novotny L, Herout V. Terpenes 140. Composition of the oil from *Atractylodes lancea*. The structure of hinesol. Collect Czech Chem Commun 1962;27:1914-26.
๗. Yoshioka I, Kimura T. Constituents of *Atractylodes*. XI. Structure and absolute configuration of hinesol. Chem Pharm Bull. 1969;17:856-7.
๘. Nishigawa Y, Watanabe Y, Seto T, Yasuda I. Studies on the component of *Atractylodes*. I. New sesquiterpenoid in the rhizome of *Atractylodes lancea* De Candolle. Yakugaku Zasshi 1976;96:1089-93.
๙. Kiso Y, Tohkin M, Hikino H. Validity of oriental medicines. LXXII. Liver-protective drugs. 17. Mechanism of antihepatotoxic activity of atractylon. I. Effect on free radical generation and lipid peroxidation. Planta Med. 1985;51:97-100.
๑๐. Bensky D, Gamble A, Kaptchuk T. Chinese herbal medicine: Materia medica. Revised edition. Seattle (WA): Eastland Press; 1986. p. 216-7.
๑๑. Yen KY. The illustrated Chinese materia medica. Crude and prepared. Taipei: SMC Publishing Inc; 1992. p. 77.